

Fokus skupine v psihološkem raziskovanju

*Marjeta Šarič**

Univerza v Ljubljani, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Ljubljana

Povzetek: V prispevku je predstavljen pregled literature v zvezi z uporabo fokus skupin v psihološkem raziskovanju. Posebej so poudarjeni nekateri specifični problemi, ki se pojavljajo pri izvedbi fokus skupin, in nekatere značilnosti analize podatkov, dobljenih s to metodo. Glavni namen prispevka je opredeliti metodo fokus skupin, opozoriti na nekatere posebnosti pri uporabi v psihološkem raziskovanju in spodbuditi raziskovalce k preišljeni in smiselni uporabi fokus skupin pri raziskovanju na različnih področjih psihologije.

Ključne besede: fokus skupine, raziskovalne metode, kvalitativno raziskovanje, psihologija

Focus Groups in Research in Psychology

Marjeta Šarič

*University of Ljubljana, Department of Pedagogics and Andragogics,
Ljubljana, Slovenia*

Abstract: The paper presents a review of literature concerning the use of focus groups in research in psychology. Particular, some specific problems with the implementation of focus groups as a research method are emphasised, and some characteristics of analysis of focus group data are discussed. The main objectives are to define focus groups as a method of data collection, to draw attention to some particularities of its use in psychological research and to encourage researchers to use focus groups as thoughtfully and meaningfully as possible.

Key words: focus groups, research methods, qualitative research, psychology

CC = 2260

* Naslov / Address: Marjeta Šarič, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: marjeta.saric@ff.uni-lj.si

Zgodovina uporabe fokus skupin sega v dvajseta leta prejšnjega stoletja (Morgan, 1996). Uporaba je bila do konca 70-ih let predvsem v domeni tržnih raziskav (Wilkinson, 2004). Še vedno fokus skupine zelo uporabljajo v tržnem raziskovanju, postajajo pa vse bolj popularne v teoretičnih vejah družboslovnih znanostih in drugih aplikativnih področjih, predvsem sociologiji, antropologiji, etnologiji, izobraževanju, raziskavah v zdravstvu, komunikoloških študijah, feminističnih raziskavah, socialni psihologiji. Običajno metodo fokus skupin obravnavamo kot metodo zbiranja podatkov v kvalitativnem raziskovanju, čeprav je pogosto kombinirana s kvantitativnimi pristopi. Najdemo jo celo v tipičnem psihometričnem procesu vsebinske validacije pri razvoju merskega inštrumenta (Vogt, King in King, 2004). Tudi v slovenskem prostoru so fokus skupine predvsem domena tržnoraziskovalnih podjetij, na ostalih področjih pa so ena manj uporabljenih raziskovalnih metod, zato skušam s to kratko predstavitevjo približati metodo tudi ostalim psihologom raziskovalcem. V članku je predstavljen pregled literature v zvezi z nameni in načini uporabe fokus skupin. Opis izvedbe je kratek in jednat, izčrpnije so osvetljeni problematični ali dvoumnejši vidiki pri uporabi metode v psihološkem raziskovanju. Posebej se dotaknem nekaterih značilnosti analize podatkov, dobljenih s to metodo in etičnih vidikov uporabe. Najprej pa si pogledjmo, kaj sploh razumemo pod izrazom fokus skupine.

Kaj so fokus skupine?

Pred opredelitvijo fokus skupin naj razjasnim uporabo pojmov metodologija, metoda, tehnika, ki se največkrat pojavljajo v literaturi o fokus skupinah. V članku privzemam Silvermanovo (2000) opredelitev pojmov, saj je najpogosteje uporabljana in navajana tudi med ostalimi raziskovalci (npr. Willig, 2001). Izraz metodologija je za Silvermana (2000) »splošni pristop k proučevanju raziskovanih tem« (str. 77). Metodologije so lahko pojmovane zelo široko (npr. kvalitativne ali kvantitativne), ali pa izražajo ožji raziskovalni pristop, npr. fenomenologija, konverzijska analiza, analiza diskurza. Pri tem je pomembno opozoriti, da je izbrani metodološki pristop tesno povezan z epistemološko pozicijo raziskovalca. To pomeni, da bo raziskovalec izbral metodologijo raziskovanja glede na to, kako pojmuje naravo spoznavanja, kakšen je njegov pogled na odnos opazovano – opazovalec, kaj mu pomeni védenje in kako ga lahko doseže itn. Metoda pa je po Silvermanu »specifična raziskovalna tehnika« (str. 77), pri čemer lahko ločimo metode zbiranja, analize in prikaza podatkov. Iste metode se lahko uporabijo v kontekstu različnih raziskovalnih pristopov – torej metodologij, a tu raziskovalci vendarle niso povsem svobodni (Willig, 2001), saj so nekatere metode bolj, druge pa manj skladne z raziskovalčevo epistemološko pozicijo. C. Willig (2001) navaja primer socialnega konstrukcionista, ki ne bi uporabil metod, ki merijo spremenljivke v populaciji, saj ga ne zanimajo same spremenljivke (problematizira konstrukte, kot so psihološke spremenljivke) in se raje vpraša, na kakšen način te spremenljivke sploh nastanejo.

Izraza *metoda* in *tehnika* se v literaturi pojavljata tudi kot sopomenki, torej

avtorji hkrati uporabljajo izraz *metoda* in *tehnika*. Zaradi večje jasnosti bom v nadaljevanju uporabljala samo izraz *metoda*. *Tehnika* se zdi manj primeren izraz, ker deluje ožje; zgolj kot neko orodje, instrument, izraz metoda pa je širši in vključuje tudi vidike, o katerih je tekla razprava zgoraj.

Fokus skupine so največkrat definirane kot raziskovalna metoda, s katero raziskovalci zbirajo in pridobivajo podatke, značilno za to metodo zbiranja podatkov pa je, da ti nastanejo v skupinski interakciji na temo, ki jo določi raziskovalec (Krueger in Casey, 2000; Morgan, 1996; Willig, 2001). Flick (2000) za tovrsten način zbiranja podatkov uporabi izraz *skupinske diskusije*, ki se uporablja v nemško govorečem prostoru. Med njegovo opredelitvijo in uporabo pojmov *skupinska diskusija* in *fokus skupina* ni jasne razlike; očitno gre za sinonima, saj izraza v svojem raziskovalnem poročilu enakomiselno uporabljajo tudi Walton, Coyle in Lyons (2004). Tudi v praksi gre za sinonima. V tekstu zaradi jasnosti uporabljam samo izraz *fokus skupine*, ker je le-ta pogostejše uporabljan in hitreje asociira na določeno raziskovalno metodo kot izraz *skupinska diskusija*, ki deluje bolj odprto in širokosmiselno. Izraz *fokus skupina* vsebuje tudi eno od temeljnih lastnosti te metode, to je, da je diskusija v skupini usmerjena na določeno temo in tok razprave ni prepuščen skupini sami (glej spodaj).

Značilnosti fokus skupin kot metode zbiranja podatkov so naslednje (Flick, 2002; Krueger in Casey, 2000; Willig, 2001):

- skupinska interakcija,
- skupna tema, ki jo določi raziskovalec,
- vloga moderatorja: relativno nedirektivno vodenje in usmerjanje pogovora, ustvarjanje in usmerjanje sproščene in permissivne klime v skupini,
- zbiranje podatkov (zanj je značilen raziskovalni namen in ne namen terapije, izobraževanja ali odločanja),
- udeleženci imajo neko skupno lastnost, povezano s temo fokus skupine oziroma z raziskovalnim vprašanjem.

Skupinska interakcija je ena od bistvenih značilnosti, ki razlikuje fokus skupine od ostalih metod zbiranja podatkov, npr. individualnega intervjuja. Udeleženci fokus skupin ne odgovarjajo le na moderatorjeva vprašanja, ampak lahko tudi komentirajo in se odzivajo na izjave drugih udeležencev, terjajo razlago drug od drugega, argumentirajo in opravičujejo svoja stališča ipd. Tako lahko raziskovalec dobi podatke ne le o sami vsebini, ampak tudi o skupinski dinamiki in o procesih socialnega vplivanja (izražanju, oblikovanju in spreminjanju stališč, konformiranju, ugotavljanju norm ipd.). Pridobivanje podatkov v skupini prinaša poleg vsebinskega in dinamičnega bogastva podatkov še eno prednost pred metodami eden-na-enega, torej, raziskovalec-udeleženec, namreč, jezik, ki ga uporablja proučevana populacija. V manj uradni skupinski situaciji bo jezik bolj podoben tistemu, ki ga udeleženci običajno uporabljajo, in tako bo raziskovalčev vpliv na uporabo terminologije manjši.

Pri skupinski interakciji v fokus skupini *temo diskusije* določi raziskovalec in

usmerja moderator (ni nujno, da gre za isto osebo). Prav v nadzoru in usmerjanju teme pogovora se metoda fokus skupin loči od ostalih oblik zbiranja podatkov o skupinski interakciji, npr. opazovanja ali pripovedovanja, pri katerih raziskovalec nima vpliva na izbrano temo. Od tod tudi izraz *fokus*: skupina je osredotočena, »fokusrana« na določeno temo. *Vloga moderatorja* je poleg usmerjanja skupine v smeri raziskovane teme tudi ustvarjanje takih pogojev za interakcijo v skupini, ki bo dala podatke, ki v čim večji meri prispevajo k odgovarjanju na raziskovalna vprašanja. To pa se doseže s sproščeno klimo v skupini, ko se udeleženci ne čutijo ogrožene ali kako drugače omejene pri sodelovanju v razpravi.

V fokus skupinah gre za razpravo s točno določenim *namenom* zbiranja raziskovalnih podatkov in ne za terapevtsko, izobraževalno srečanje ali srečanje kakšne druge vrste (Morgan, 1996). Čeprav se lahko ti nameni pojavijo kot stranski učinki fokus skupine, pa se mora predvsem moderator jasno zavedati osnovnega namena srečanja, ga jasno posredovati udeležencem in primerno ukrepati, ko se razprava obrne v smer, za katero ni namenjena. O značilnostih udeležencev v fokus skupinah bo več besede v poglavju o vzorčenju in pridobivanju udeležencev.

Uporaba fokus skupin v raziskovanju

J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999) menita, da so fokus skupine primerne za proučevanje izkušenj, mnenj, želja, skrbi, ki jih ima proučevana skupina ljudi. Metoda omogoča vpogled tako v raznolikost perspektiv, ki jih imajo ljudje v zvezi z določeno temo, kot tudi v to, kako so te perspektive, strinjanja in nestrinjanja izražena, cenzurirana, izpogajana, dokazana, spremenjena v procesu socialne interakcije. Morgan (1988, v Flick, 2002) vidi uporabnost fokus skupin v naslednjih primerih:

- za orientacijo raziskovalcu na nekem novem raziskovalnem področju,
- za izdelovanje hipotez, ki temeljijo na vpogledih udeležencev,
- za ovrednotenje različnih raziskovalnih polj ali populacij,
- za razvijanje intervjujev ali vprašalnikov,
- za pridobivanje interpretacije rezultatov zgodnejših raziskav.

Morgan (1996) kasneje doda še, da so fokus skupine uporabne, ker »omogočajo vpogled v izvore kompleksnega vedenja in motivacij« (str. 139). Podobno Krueger in Casey (2000) navajata, da je eden od namenov uporabe fokus skupin v tem, da odkrijemo dejavnike, ki so v ozadju mnenj, stališč, vedenj in motivacije.

Ne glede na to, ali gre za raziskovanje na področju psihologije, sociologije, marketinga, zdravstva ali katerega drugega področja, obstajajo različni načini vključevanja fokus skupin v raziskovalni načrt. Lahko je uporabljena kot edina in samostojna metoda, še pogosteje pa jo najdemo v kombinaciji s katero drugo metodo, tako s kvalitativnega kot kvantitativnega področja. V nadaljevanju predstavljam nekaj

primerov, ki ponazarjajo prvi ali drugi način uporabe.

Wilson in MacDonald (2005) sta fokus skupine uporabila kot samostojno metodo pri raziskovanju glasbene identitete jazz-glasbenikov. Njun teoretični pristop je bila diskurzivna psihologija. Pri analizi je bil poudarjen kontekst fokus skupine kot socialni kontekst, znotraj katerega se izražajo in oblikujejo socialne identitete, ki niso neke stabilne, nespremenljive notranje značilnosti posameznika, ampak so vedno znova (iz)pogajane glede na socialni kontekst. Podobno so Walton, Coyle in Lyons (2004) analizirali, kako moški govorijo o emocijah, kako je emocionalni diskurz povezan z maskulinim načinom izražanja in govora o emocijah. Tudi v tem primeru je bil teoretični pristop avtorjev analiza diskurza.

Poleg diskurzivne psihologije, kjer je samostojna uporaba fokus skupin precej pogosta, nam iskanje in pregled raziskav zadnjih petih let v bazi podatkov PsychArticles kaže, da se, sicer redko, pojavlja tudi na nekaterih aplikativnih področjih psihologije, kot sta psihologija etničnih manjšin (npr. Borrayo in Jenkins, 2003) in psihologija zdravja (npr. Glueckauf idr. 2005). Iz analize so izvzeta raziskovalna poročila tržnikov, ki seveda fokus skupine vsakodnevno uporabljajo v svojih raziskavah.

Omenjena področja prevladujejo tudi takrat, ko gre za kombinacijo fokus skupin z drugimi metodami zbiranja podatkov. Pregled raziskav zadnjih let pokaže, da je najpogostejša metoda, s katero so kombinirane fokus skupine, anketa¹ (npr. Schiffner in Buki, 2006). Glede na raziskovalni načrt Morgan (1996) opiše štiri načine povezovanja fokus skupin z anketami, odvisno od tega, ali gre za primarno ali podporno metodo, in od tega, ali je podporna metoda uporabljena kot preliminarna ali sledilna (follow-up) metoda.

Avtorji (Kitzinger in Barbour, 1999; Morgan, 1996) navajajo tudi globinski intervju kot popularno metodo za kombiniranje s fokus skupinami. V medsebojnih primerjavah rezultatov obeh metod so jasno opazne razlike v odgovorih udeležencev. Že davno je bila ovržena predpostavka (podobno kot za metodo možganske nevihte), da skupinska situacija sproži večje število idej ali da je bolj produktivna kot individualno zbiranje idej več posameznikov naenkrat (Fern, 1982, v Morgan, 1996). Tudi primerjalna študija, ki so jo naredili Seal, Bogart in Ehrhardt (1998), je pokazala, da lahko z obema pristopoma sicer pridemo do podobnih zaključkov, razlike pa so v naslednjem. Individualni intervjuji dajejo večjo globino in večji nabor tem, skupinski intervju pa daje vpogled v dinamično interakcijo v skupini, daje informacijo o normah in prepričanjih, ki obstajajo (in nastajajo) v skupini, torej informacije, ki jih v individualni situaciji ni moč dobiti.

Pri kombiniranju fokus skupin z ostalimi metodami zbiranja podatkov je potrebno poudariti, da ne gre za enostavno zlaganje podatkov v enotno shemo. Pojavi se namreč vprašanje primerljivosti podatkov, dobljenih na različne načine. Glede na zgoraj omenjene metodološke in epistemološke izhodiščne pozicije raziskovalca, te v veliki meri določajo, kaj je možno dopolnjevati in primerjati med seboj in česa ne. Morgan

¹ Tu je mišljena uporaba anketnega vprašalnika kot samostojnega dela raziskave in ne uporaba vprašalnika kot inštrumenta za spodbujanje diskusije v skupini.

(1996) opozori še na en paradoks v zvezi s tem. Ko navaja primerjalne študije različnih metod, je ena tendenca preverjati, ali rezultati fokus skupin in druge metode dajejo enake podatke, druga smer primerjav pa vidi primerjalno prednost fokus skupin prav v tem, če omogoča edinstvene in alternativne uvide v podatke, dobljene na drug način. J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999) prav tako govorita o primerjavi različnih načinov zbiranja podatkov in opozorita na to, da noben način ni neodvisen od konteksta in da je zelo verjetno, da bodo isti posamezniki v različnih okoliščinah pač dajali različne odgovore.

Kako naj se v tej množici raznolikih namenov in načinov uporabe znajde raziskovalec? Tu so avtorji soglasni: enostavnih odgovorov in hitrih receptov ni. Pri odločanju za določeno metodo se je potrebno ves čas odločati na osnovi našega raziskovalnega vprašanja. Torej, ali je način, na katerega zbiram podatke, res najprimernejši za naravo raziskovalnega problema? Ali bodo podatki, zbrani tako in ne drugače, res najbolje prispevali k razjasnitvi postavljenih hipotez ali k odgovarjanju na raziskovalna vprašanja? Odgovori na tovrstna vprašanja usmerjajo odločitve glede uporabe posamezne raziskovalne metode.

Izvedba fokus skupin

Priporočila v priročnikih za izvedbo fokus skupin (npr. Kitzinger in Barbour, 1999, Krueger in Casey, 2000) se dotikajo naslednjih področij:

- vzorčenja (števila, velikosti, sestave skupin),
- pridobivanja udeležencev,
- kraja izvedbe in ostalih logističnih vprašanj,
- priprave in uporabe vprašanj, materialov, vaj,
- moderatorja in njegovih spretnosti,
- snemanja in prepisovanja diskusij,
- analize podatkov in priprave poročila,
- etičnih vprašanj.

Ker so priročniki že precej razširjeni in dostopni tudi v našem prostoru, se na tem mestu ne bom spuščala v natančno in poglobljeno predstavitev posameznih področij, ampak se bom omejila na tiste teme, ki so za odločanje o uporabi fokus skupin v psihološkem raziskovanju še posebej pomembne, problematične ali kako drugače zanimive. Izjema sta zadnji dve področji, ponavadi med obrobni, a sta prav tako zelo pomembni, zato ju bom posebej obravnavala v nadaljevanju teksta.

V zvezi s *strategijami vzorčenja* so priporočila za fokus skupine takšna, kot za vzorčenje pri ostalih »kvalitativnih« metodah. Predvsem se poudarja, da reprezentativnost ni tisti cilj, h kateremu težimo, ampak gre za vzorčenje, ki je strukturirano, saj ga usmerja določeno raziskovalno vprašanje. Tako vzorčenje je

imenovano tudi namensko ali teoretično vzorčenje, v načrt pa se lahko vključujejo tudi ekstremni vzorci, občutljivi primeri, tipični primeri itn. (Flick, 2002; Silverman, 2000).

Bolj problematična je odločitev o *sestavi skupine*: ali naj bo ta bolj homogena ali heterogena na dimenziji, ki je relevantna za raziskovalni problem. Homogene skupine ponavadi hitreje vzpostavijo interakcijo in so bolj produktivne v smislu generiranih idej. Po drugi strani heterogene skupine pogosto osvetlijo neznane vidike (Kitzinger in Barbour, 1999). Poleg tega je tudi nemogoče zagotoviti popolno homogenost skupin, saj bodo morda udeleženci enotni v enem vidiku, med seboj pa se bodo razlikovali na mnogih drugih dimenzijah, morda tudi povezanih z raziskovalnim vprašanjem.

Poleg tega se raziskovalci, ki uporabljajo fokus skupine, ukvarjajo z vprašanjem, ali naj bodo udeleženci v skupini tujci, ali pa je bolje, če se že od prej poznajo ali celo delujejo kot skupina že od prej. Predhodno obstoječe skupine imajo že izdelane in oblikovane določene norme, pravila, tudi skrivnosti in tabuje – teme, o katerih se ne govori. Tako lahko raziskovalec nevede ostane brez kakšne pomembne, a zaradi že vzpostavljene skupinske dinamike neizrečene teme. Temu se izogne z oblikovanjem skupin z udeleženci, ki so si tujci in na katere skupinski pritisk ne vpliva v smislu zamolčanja pomembnih tem ali strahu pred vrednotenjem in ocenjevanjem. Osebe, ki se poznajo med seboj, se bodo družile tudi po končani diskusiji v fokus skupini, kar lahko vpliva na zadržanost pri sodelovanju pri diskusiji. Vendar so tudi že obstoječe skupine primerne za izvedbo fokus skupin. J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999) omenjata t. i. »občutljive momente« v skupini, nepredvidljive in kritične trenutke, ki lahko tudi dajejo velik vpogled v dogajanje v sami skupini. Pri odgovarjanju na ta vprašanja je spet osnovna usmeritev naše raziskovalno vprašanje. Raziskovalec se mora zavedati prednosti in omejitev ob posamezni sestavi skupine in v skladu s tem tudi ravnati s podatki v nadaljnjih korakih raziskave.

Pridobivanje udeležencev, velikost skupine in izbira lokacije ter časa izvedbe skupine niso pod popolnim nadzorom raziskovalca. Prav pridobivanje udeležencev je ena od težjih nalog raziskovalca pri vzorčenju. Raziskovalec lahko uporabi oglaševanje v medijih, objave v izbranih ustanovah ipd. ali pa uporabi t. i. »snowballing«, tj. v vzorec izbere prijatelje prijateljev. Odzivi pri tovrstnem zbiranju udeležencev pa so lahko večkrat precej skromni ali ne ustrezajo odločitvi o vzorčenju. Priporočila glede *trajanja* fokus skupine so okoli dve uri. V zadnjih letih se kot posebna oblika uporabljajo tudi *on-line* fokus skupine, ki imajo svoje prednosti in slabosti, o katerih pa bi bilo primerneje razpravljati v posebnem članku. Skratka, raziskovalec je tukaj velikokrat prepuščen različnim okoliščinam, ki lahko omejujejo ali spreminjajo njegov prvotni načrt. To še ne pomeni, da mora odstopiti od raziskave, mora pa se jasno zavedati vseh okoliščin, jih upoštevati pri analizi in interpretaciji rezultatov ter jih vsekakor jasno opisati v raziskovalnem poročilu, da lahko bralci presodijo o kvaliteti pridobljenih podatkov in iz njih izpeljanih zaključkov.

Pri vzpodbujanju diskusije lahko moderator uporabi različne *pripomočke*. Ponavadi gre za osnovni okvir s ključnimi vprašanji, t. i. opomnik. Poleg postavljanja

vprašanj v fokus skupinah kot izhodišče razprave uporabljamo še fotografije, videoposnetke ali kakšne druge dražljaje. Skupina lahko dobi tudi neko nalogo, na primer, reševanje vprašalnika, sestavljanje plakata ipd., ki jo udeleženci rešujejo individualno ali skupinsko, in tej nalogi sledi razprava. Pogosta je uporaba projekcijskih tehnik, kot so tehnike risanja, kolaži, tehnike dopolnjevanja in mnoge druge, ki pripomorejo k sprostitvi vzdušja v skupini, povečajo stopnjo spontanosti odgovorov in premostijo psihološke in jezikovne ovire. V priročnikih je moč najti veliko predlogov in idej, kako izvesti fokus skupino z raznolikimi načini spodbujanja diskusije, raziskovalec pa se mora odločiti, kako mu bo ta ali ona oblika pripomogla k boljšemu razumevanju raziskovalnega problema.

Pri izvedbi fokus skupin je *vloga moderatorja* zelo pomembna. Tudi tu obstaja mnogo priporočil o tem, kakšen je idealen moderator. J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999) kot ključno spretnost moderatorja omenjata spodbujanje interakcije med člani skupine. Zelo pomembno je poznavanje osnovne terminologije, jezika skupine, saj udeleženci moderatorja bolje sprejmejo, lažje razumejo in predvsem vidijo nek smisel v sami razpravi. Izpostavlja se predvsem moderatorjeva zmožnost usmerjati diskusijo tako, da pokrije vsebine, ki so v središču raziskovanja, hkrati pa dopušča dovolj svobode udeležencem, da sami prispevajo k diskusiji, in predvsem dopusti, da se v skupini razvije interakcija med udeleženci. Tako lahko raziskovalec res izkoristi prednosti, ki jih uporaba fokus skupin prinaša, sicer bi lahko uporabil tudi kakšno drugo metodo, npr. individualni intervju. O dilemi, ki jo mora moderator razreševati in se odločati med stopnjo direktivnosti, ki jo bo privzel pri vodenju skupine, sta pisala Puchta in Potter (1999). Izpostavila sta problem, da glede na priporočila, naj diskusije potekajo v jasni smeri (saj so vendar »fokusrane« – imajo jasno določeno smer in cilj), ob tem pa hkrati poteka spontana interakcija med člani skupine, ni povsem jasno, kako naj se moderator tega loti. Proučevala sta vprašanja, ki jih postavljajo različno usposobljeni moderatorji v fokus skupinah. Njune ugotovitve kažejo predvsem na to, da kljub temu, da imajo moderatorji enoznačno in jasno zapisana vprašanja za udeležence, pri sami izvedbi postavljajo t. i. razdelana (angl. *elaborate*) vprašanja, to so vprašanja z različnimi verzijami podvprašanj, nedokončana vprašanja, ki jim sledi razlaga vprašanja, vprašanja, pri katerih moderator med postavljanjem malo pomolči ipd. S tovrstnim načinom spraševanja razrešujejo zgoraj omenjeno dilemo na tri načine:

- (a) s tako postavljenimi vprašanji moderator usmerja razumevanje in olajšuje odgovarjanje na vprašanja, ki niso vsakdanja, ki so abstraktna ali neobičajna (takšna vprašanja otežujejo spontanost);
 - (b) moderator spodbuja udeležbo s tem, ko poda različne možnosti in načine odgovarjanja na vprašanje ter širi obseg možnih odgovorov;
 - (c) z izdelanimi vprašanji moderator spodbuja izražanje mnenj in zmanjšuje pritisk k dajanju »pravilnih« odgovorov.
- Širok razpon komponent vprašanja, ki ga postavi moderator, torej daje

udeležencem možnost, da spontano izberejo, kaj bodo pri svojih odgovorih poudarili, hkrati pa jih odvrča od tega, da bi razmišljali o »pravilnih ali napačnih« odgovorih, saj so pomembna njihova mnenja ne glede na vsebino.

Najbolj pogosta oblika zapisovanja podatkov, zbranih v fokus skupini, je avdiosnemanje, še posebej v družboslovnem raziskovanju in psihologiji. Tržniki mnogo pogosteje uporabljajo videoposnetke, zelo uporabno pa je tudi enosmerno ogledalo, ki v primerjavi z videosnemanjem omogoča ne le boljši pregled nad dogajanjem, temveč tudi dejansko možnost, da naročnik ali kolega raziskovalec v realnem času kontaktira z moderatorjem in vpliva na tok diskusije. Tu je potrebno poudariti, da je *snemanje* pogovora zelo pomembna okoliščina, ki vpliva na udeležence, saj se ponavadi v pogovoru drug z drugim ne snemamo.² Raziskovalec je seveda pri analizi in razlagi podatkov dolžan to okoliščino upoštevati.

Raziskovalci nadaljujejo analizo s tekstovnim materialom. Pri prepisovanju oziroma *transkripciji* podatkov iz avdio oziroma avdiovideo oblike v pisno se izpostavljata dva problema. Prvi se tiče problemov pri prepoznavanju glasov posameznih udeležencev in pravilno pripisovanje njihovih izjav, še posebej takrat, ko je spontana diskusija postala živahnjša in je prišlo do prekrivanja glasov (te pomanjkljivosti individualni intervju nima). Drugi problem se tiče načina transkripcije – kako podrobno naj se zvočni zapis prepiše v tekstovno obliko. Debate v zvezi s tem se ponavadi tičejo ne le samega načina transkripcije, ampak tudi tega, v kolikšni meri zapisan tekst odseva dejanski pogovor (Flick, 2002). Tu so priporočila zelo različna. Nekateri zagovarjajo zelo natančne in razdelane sisteme transkripcije, z zapisanimi besedami, poudarki, intonacijo, natančno izmerjenimi pavzami v govoru, vdih, izdih in podobno. Takšna je npr. »Jeffersonska« transkripcija, ki jo za uporabo pri kvalitativnih intervjujih v psihologiji priporočata Potter in Hepburn (2005), vse kar je manj, je po njenem mnenju pomanjkljivo analiziran raziskovalni material. Njuna priporočila so morda res primerna za analizo podatkov v okviru diskurzivne psihologije, sicer pa se v zvezi s transkripcijo zdi bolj uporabno razmišljanje avtorjev O'Connell in Kowal (1996), ki se osredotočata predvsem na namen transkripcije: »Kaj predstaviti in kako, je povsem odvisno od tega, kaj želi avtor ilustrirati, in odločitev temelji na tem, kdo je publika in kakšnemu namenu transkripcija služi« (str. 97). Ker transkripcija v nobenem primeru ne more biti istovetna izrečeni besedi, je vedno do neke mere odsev določenega pristopa k transkripciji. Tu se znova srečamo z osnovnim teoretičnim in metodološkim okvirom raziskovanja, omenjenim na začetku. Raziskovalčeva osnovna epistemološka pozicija določa, na kakšen način je smiselno pristopiti k analizi podatkov.

² Na tem mestu se odpira novo vprašanje o različnem vplivu različnih snemalnih pripomočkov – ali se npr. ljudje lažje sprostijo ob prisotnosti diktafona, videokamere ali enosmernega ogledala in kakšne so etične posledice te uporabe, vendar zaradi omejenosti prostora tega vprašanja na tem mestu ne bom obravnavala.

Analiza podatkov

Nekateri avtorji (Kitzinger in Barbour, 1999; Seal, Bogart in Ehrhardt, 1998; Wilkinson, 2004) ugotavljajo, da potencial, ki ga nudijo fokus skupine, ni v popolnosti izkoriščen. V veliki meri so razdelani postopki in priporočila glede načrtovanja in praktične izvedbe fokus skupin, ko pa so podatki enkrat zbrani, se analizo prepusti postopkom, značilnim za druge metode zbiranja kvalitativnih podatkov. Prav tu prihaja do »izgub« – interaktivna narava podatkov, pridobljenih s fokus skupinami, razlikuje le-te od podatkov, pridobljenih z drugimi metodami (npr. v individualnem intervjuju, v pripovedih, pri delu s spomini). Analiza podatkov ostaja predvsem na ravni vsebin, ki so se pojavile v skupini, in ne izčrpa bogastva informacij, ki ga dajejo fokus skupine (Wilkinson, 2004). Tudi zgoraj omenjeni pregled člankov v bazi PsychArticles kaže na to, da so v ospredju vsebinski vidiki in manj njihova kontekstualna umeščenost, medtem ko prispevki s področja diskurzivne psihologije mnogo izčrpaneje poročajo o tem, kako se posamezni pojmi konstruirajo skozi kontekst pogovora.

S konstrukcionistične teoretske pozicije nastopa tudi S. Wilkinson (2004). Kot nekateri drugi avtorji, v zvezi z analizo kvalitativnih podatkov opisuje dva načina analize teksta, pridobljenega s fokus skupinami: »vsebinski« nasproti »etnografskemu«. »Vsebinski« se nanaša na »kaj«, »etnografski« na »kako«. Ta dva načina analize se nanašata na dve različni vrsti raziskovalnih vprašanj. Očitna prednost fokus skupin kot interaktivne in dinamične metode, ki jasno pokaže, kaj se dogaja v skupini, pa je ponavadi spregledana in ne zadostno analizirana. Raziskovalci se ponavadi osredotočijo na vsebino (tako s kvantitativnega kot kvalitativnega vidika), manj ali pa nič pa na ohranjanje interaktivne narave podatkov. Pri vsebinskem pristopu je govor pojmovan kot način dostopa do nečesa, kar je zadaj, nanaša se na neko realnost, ki obstaja izven konteksta pogovora, npr. skozi diskusijo se izrazijo neka prepričanja, vrednote, doživetja, ki so lastna udeležencem raziskave, so relativno stabilna in neodvisna od konteksta, v katerem so izražena. S, Wilkinson pokaže drugo stran (torej nasprotje govora kot načina dostopa do določenega socialnega oziroma psihološkega sveta): govor, ki socialni oz. psihološki svet konstituira (socialni konstrukcionizem).

Tudi Potter in Hepburn (2005) gledata na analizo intervjujev s konstrukcionističnega vidika. Po njunem mnenju morajo biti pri analizi in kasnejšem poročanju o raziskavi jasno upoštewane in razvidne interakcijske lastnosti intervjuja, ne glede na to, ali gre za individualni ali skupinski intervju. Podobna, a bolj konkretna, so priporočila J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999), ki nalagata raziskovalcu, naj razlikuje med mnenji, izraženimi kljub ali v nasprotju z mnenjem skupine, in med konsenzom, izraženim ali konstruiranim v skupini.

Za bolj »vsebinsko« naravnane raziskovalce Schilling (2006) predlaga naslednje korake pri analizi kvalitativnih podatkov: transkripcijo posnetkov v tekst (ki nato predstavlja surove podatke), zgoščanje in strukturiranje podatkov, izgradnjo sistema kategorij, prikaz podatkov za končno analizo in interpretacijo. Pri tem poudarja, da

zaporedje korakov ni vedno linearno, ampak gre za krožni proces, pri katerem raziskovalec razvija in po potrebi spreminja ideje in odločitve v zvezi s posameznimi koraki. Ob tej fleksibilnosti pa je pomembno, da je ekspliciten in da so razlogi za njegove odločitve jasni bralcem raziskovalnega poročila.

Ne glede na to, da se analiza podatkov, pridobljenih s fokus skupinami, v mnogočem razlikuje od analize podatkov, pridobljenih z drugimi metodami, pa je vprašanje kakovosti analize in zaključkov tovrstnega raziskovanja zelo podobno. Še tako dobro izvedena fokus skupina sama po sebi ne prinaša kakovostnih raziskovalnih ugotovitev, prav tako ne uporaba različnih računalniških programov, ki raziskovalcem olajšujejo delo. Kot vedno, pri analizi preži na raziskovalce nevarnost subjektivnosti, ki jo lahko zmanjšamo ali se ji celo izognemo z ločeno analizo dveh psihologov. Vprašanje presojanja o kakovosti kvalitativnega raziskovanja še nima dokončnega odgovora (Flick, 2002). Kljub temu pa se standardom za zagotavljanje kakovosti zaključkov vendarle namenja vsaj kakšno poglavje v učbenikih in odstavke v člankih. Pogosto srečamo pojma veljavnost in zanesljivost, poznana iz kvantitativnih pristopov. Njuno dokazovanje poteka drugače, največkrat z jasno argumentiranimi in izraženimi odločitvami med potekom in izvedbo raziskave ter s pokazatelji, ki omogočajo kritičen razmislek o veljavnosti zaključkov. Potem pa so tu še drugi načini za dokazovanje kakovosti, na primer triangulacija (smiselno kombiniranje različnih metod, lokacij, virov informacij ali teoretičnih perspektiv), konstantna komparativna analiza, analiza tipičnih primerov, analiza primerov, ki odstopajo, pa še aplikabilnost, prenosljivost, avtentičnost idr. (Flick, 2002; Silverman, 2000).

Etična vprašanja

Etična vprašanja pri uporabi fokus skupin v raziskovanju so načeloma enaka kot pri vseh vrstah raziskovanja. Potrebno je ohranjati dostojanstvo in dobrobit udeležencev ves čas raziskave in jih zaščititi pred kakršnokoli škodo (Willig, 2001). Elmes (1995, v Willig, 2001) navaja nekaj etičnih načel: informirano soglasje, nič zavajanja, pravica prenehanja sodelovanja, razbremenitev udeležencev in zaupnost. Informirano soglasje po Silvermanu (2000) vključuje:

- informacijo o raziskavi, ki je relevantna za odločitev udeležencev o sodelovanju v raziskavi,
- zagotovilo, da udeleženci razumejo to informacijo,
- zagotovljeno prostovoljnost udeležbe in
- soglasje skrbnikov, kadar udeleženci niso kompetentni za odločitev o sodelovanju.

Ko uporabljamo fokus skupine, se lahko pojavi nekaj specifičnih etičnih vprašanj, ki jih mora raziskovalec upoštevati. J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999) opozorita na zagotavljanje informiranega soglasja, če udeležence za skupino pridobiva neka tretja kontaktna oseba (angl. *gatekeeper*), ki je bližje potencialnim udeležencem kot

raziskovalec. V tem primeru se lahko zgodi, da ta oseba sicer zbere primerno število udeležencev, vendar na račun tega, da pridejo na fokus skupino z nepopolnimi ali napačnimi informacijami o vsebini ali namenu srečanja. Drugi problem, ki ga obravnavata J. Kitzinger in R. S. Barbour (1999), je zaupnost. Udeležencem fokus skupine raziskovalec namreč ne more dati absolutnega zagotovila zaupnosti podatkov, saj so tu še vsi ostali udeleženci v skupini, ki morajo upoštevati pravilo zaupnosti. V skupini se dogajajo tudi nepredvidljive stvari, ki jih moderator ali raziskovalec težko vnaprej predvidi in se mora nanje ustrezno odzvati. Poleg tega avtorici navajata še možnost, da nekateri udeleženci v razpravi širijo napačne ali zavajajoče informacije in tudi v tem primeru je posredovanje moderatorja oziroma raziskovalca nujno. Nekateri od teh problemov se da preprečiti s postavljanjem jasnih temeljnih pravil pred začetkom fokus skupine, na nekatere se je potrebno odzvati tekom srečanja, razrešijo pa se lahko tudi v procesu razbremenjevanja in informiranja udeležencev po končani skupini.

Fokus skupine v psihološkem raziskovanju

Uporaba fokus skupin v psihologiji ni nujno omejena zgolj na diskurzivno psihologijo in nekatere aplikativne vede psihologije. Pregled nekaterih temeljnih značilnosti pri uporabi te metode pokaže, da je primerna za vsa tista področja, pri katerih nas zanimajo predvsem perspektiva udeležencev in skupinski procesi, ki so v ozadju teh perspektiv. Zanimivo je, da uporaba fokus skupin ni bolj prisotna v socialni psihologiji, kjer so procesi skupinske interakcije v središču zanimanja. Vsekakor metoda sama po sebi ne usmerja raziskovanja, pri odločanju o izboru načina zbiranja podatkov je temeljnega pomena naše raziskovalno vprašanje. To je tudi vodilo pri odločanju v zvezi z odprtimi vprašanji in dilemami, navedenimi v tekstu. Jasna ideja o naravi raziskovalnega vprašanja je nujna za preverjanje primernosti metodoloških odločitev (Flick, 2002).

Vsekakor ni namen prispevka vzpodbuditi uporabo fokus skupin, ker so pač popularne ali ker se jih v psihologiji, razen v trženju, zelo malo uporablja. Izkušnje kolegov s področja trženja so nam lahko v dobrodošlo pomoč. Ko ugotovimo, da lahko z določeno metodo bolje osvetlimo določen raziskovalni problem, z neko drugo pa drugačnega, ne bomo samo zaradi tega, ker načina ne poznamo, opustili prizadevanja za kvalitetno raziskovanje. Ker fokus skupine tarejo podobni problemi kot druge kvalitativne metode (zelo široka priporočila, raznoliki pristopi, neenotni standardi zagotavljanja kriterijev kvalitete ipd.), raziskovalci raje ostajajo na varnem polju vprašalnikov in testov ne glede na možnosti, ki jim jih odpirajo druge metode raziskovanja. Kratek pregled uporabe fokus skupin in osvetlitev nekaterih problematičnih točk naj prispeva predvsem k utemeljeni, smiselni in kakovostni uporabi fokus skupin pri raziskovanju v psihologiji.

Literatura

- Borrayo, E. A. in Jenkins, S. R. (2003). Feeling rural: Socioeconomic status, acculturation, and cultural health beliefs among women of Mexican descent. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 9*, 197–206.
- Flick, U. (2002). *An Introduction to Qualitative Research*. London: Sage.
- Glueckauf, R. L., Stine, C., Bourgeois, M., Pomidor, A., Rom, P., Young, M. E., Massey, A. in Asley, P. (2005). Alzheimer's rural care healthline: Linking rural caregivers to cognitive behavioral intervention for depression. *Rehabilitation Psychology, 50*, 346–354.
- Kitzinger, J. in Barbour, R. S. (1999). Introduction. V R. S. Barbour in J. Kitzinger (ur.), *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice* (str. 1–20). London: Sage.
- Krueger, R. A. in Casey, M.A. (2000). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. London: Sage.
- Morgan, D. L. (1996). Focus groups. *Annual Review of Sociology, 22*, 129–152.
- O'Connell, D. C. in Kowal, S. (1996). Basic principles of transcription. V J. A. Smith, R. Harré in L. V. Langenhove (ur.), *Rethinking Methods in Psychology* (str. 93–105). London: Sage.
- Potter, J. in Hepburn, A. (2005). Qualitative interviews in psychology: problems and possibilities. *Qualitative Research in Psychology, 2*, 281–307.
- Puchta, C. in Potter, J. (1999). Asking elaborate questions: Focus groups and the management of spontaneity. *Journal of Sociolinguistics, 3*(3), 314–335.
- Schiffner, T. in Buki, L. P. (2006). Latina college students' sexual health beliefs about human papillomavirus infection. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 12*, 687–696.
- Schilling, J. (2006). On the pragmatics of qualitative assessment: Designing the process for content analysis. *European Journal of Psychological Assessment, 22*, 28–37.
- Seal, D. W., Bogart, L. M. in Ehrhardt, A. A. (1998). Small group dynamics: The utility of focus group discussions as a research method. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice, 2*, 253–266.
- Silverman, D. (2000). *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*. London: Sage.
- Vogt, D. S., King, D. W. in King, L. A. (2004). Focus groups in psychological assessment: Enhancing content validity by consulting members of the target population. *Psychological Assessment, 19*, 321–243.
- Walton, C., Coyle, A. in Lyons, E. (2004). Death and football: An analysis of men's talk about emotions. *British Journal of Social Psychology, 43*, 401–416.
- Wilkinson, S. (2004). Focus group research. V D. Silverman (ur.), *Qualitative Research: Theory, Method and practice* (str. 177–199). London: Sage.
- Willig, C. (2001). *Introducing Qualitative Research in Psychology: Adventures in Theory and Method*. Maidenhead in New York: Open University Press.
- Wilson, G. B. in MacDonald, R. A. R. (2005). The meaning of the blues: musical identities in talk about jazz. *Qualitative Research in Psychology, 2*, 341–363.

Prispelo/Received: 04.01.2007

Sprejeto/Accepted: 26.09.2007